

“ΜΗΝ ΠΕΙΣ ΠΩΣ ΗΤΑΝ ΕΝΑ ΟΝΕΙΡΟ... / NO DIGAS QUE ERA UN SUEÑO... / NUNCA DIGAS QUE ES UN SUEÑO...”.
ΠΕΡΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗΣ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ ΡΗΜΑΤΙΚΩΝ
ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΠΑΝΙΚΑ*

Eleni Leontaridi - Isaac Gómez Laguna

Universidad Aristóteles de Tesalónica / Universidad Helénica Abierta

eleont@itl.auth.gr - gomez.isaac@ac.eap.gr [isaacgomezlaguna@yahoo.com]

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ως μικρό φόρο τιμής στον ερευνητικό πλουραλισμό της Ισπανίδας νεοελληνίστριας Isabel García Gálvez, η εργασία αυτή επιχειρεί να γεφυρώσει τα επιστημονικά πεδία της γλωσσολογίας και της λογοτεχνίας δια μέσου της μετάφρασης. Έτσι, μελετάται η μορφή που παίρνουν οι διάφορες ρηματικές κατηγορίες στην ισπανική απόδοση τριών ποιημάτων του Κ.Π. Καβάφη. Μετά την σύντομη παρουσίαση του θεωρητικού υποβάθρου στο οποίο βασίζεται η σύγκριση, εξετάζουμε τις ομοιότητες και αποκλίσεις που παρουσιάζει το σημασιολογικό περιεχόμενο του ελληνικού πρωτοτύπου ιδιαίτερα όσον αφορά την πραγμάτωση του γλωσσικού χρόνου στις μεταφράσεις που προτείνουν οι Cañigral και Álvarez για τα ποιήματα «Τα κεριά», «Απολείπει ο Θεός Αντώνιο» και «Επέστρεψε».

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ρηματικές κατηγορίες, γλωσσικός χρόνος, αντιπαραθετική ανάλυση Ελληνικής-Ισπανικής, Καβάφης.

RESUMEN

Como pequeño homenaje al pluralismo investigativo de la neohelenista española Isabel García Gálvez, este trabajo intenta tender puentes entre los campos científicos de la lingüística y la literatura a través de la traducción. Así, tratamos de examinar la realización de las distintas categorías verbales lingüísticas en las traducciones españolas de tres poemas de K.P. Cavafis. Tras la breve presentación del marco teórico en el que se basa el análisis, estudiamos divergencias y afinidades que presenta el contenido semántico del original griego especialmente en lo que a la plasmación del tiempo lingüístico se refiere en las traducciones propuestas por Cañigral y Álvarez de los poemas «*Velas*», «*(Que) el Dios abandona a Antonio*» y «*Regresa/Vuelve*».

PALABRAS CLAVE: categorías verbales, tiempo lingüístico, análisis contrastivo español-griego, Cavafis/Kavafis.

ABSTRACT

As a small tribute to the investigative pluralism of the Spanish neohellenist Isabel García Gálvez, this paper tries to build bridges between the scientific fields of linguistics and literature through translation. Thus, we try to examine the realization of different linguistic verbal categories in the Spanish translations of three poems by K.P. Cavafy. After the brief presentation of the theoretical framework on which the analysis is based, we study divergences and affinities presented by the semantic content of the Greek original especially in terms of the realization of linguistic time in the translations proposed in Spanish by Cañigral and Álvarez of the poems «Candles», «The God Abandons Antony» and «Come back».

KEY WORDS: verbal categories, tense, contrastive analysis Spanish-Greek, Cavafy/Kavafis.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετάφραση «επεκτείνει την ικανότητά μας να εξερευνούμε δια μέσου της λογοτεχνίας τις σκέψεις και τα αισθήματα ανθρώπων από μια άλλη κοινωνία ή από μια άλλη εποχή», όπως λέει ο Grossman (2010: 14)¹. Είναι περισσότερα αυτά που συνδέουν ή αυτά που χωρίζουν τις σκέψεις και τα αισθήματα της ελληνικής και ισπανικής κοινωνίας; Πέρα από την προσωπική μας εμπειρία η οποία μας έχει διδάξει ότι μάλλον ισχύει το πρώτο, η αναγνώριση της συνεισφοράς των ανθρώπων εκείνων που υπήρξαν πρωτόποροι στην ανάδειξη και ενδυνάμωση των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Ισπανίας είναι υποχρέωσή μας. Ως μικρό φόρο τιμής στον ερευνητικό πλουραλισμό της νεοελληνίστριας Isabel García Gálvez (1963-2012), η οποία συνεισέφερε αποφασιστικά στη διάδοση, διδασκαλία και έρευνα του ελληνικού πολιτισμού και των νεοελληνικών σπουδών ιδιαίτερα, προσφέροντας ανεκτίμητες υπηρεσίες στα ισπανικά, ισπανοαμερικανικά και ελληνικά πανεπιστήμια, επιχειρούμε στην παρούσα εργασία να γεφυρώσουμε τα επιστημονικά πεδία της γλωσσολογίας και της λογοτεχνίας δια μέσου της μετάφρασης, των κύριων δηλαδή επιστημονικών κλάδων που η συνάδελφος υπηρέτησε με συνέπεια και ενθουσιασμό από τη θέση της καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο της La Laguna στην Τενερίφη.

* Η εργασία εντάσσεται στις δραστηριότητες των ερευνητικών ομάδων «Lenguas europeas: enseñanza/aprendizaje, pragmática intercultural e identidad lingüística» του Πανεπιστημίου του Valladolid και «Adquisición y enseñanza de segundas lenguas y lenguas extranjeras de la Universidad de Alicante» (grupo AcqUA) του Πανεπιστημίου του Alicante. – Trabajo enmarcado dentro de los proyectos de los grupos de investigación «Lenguas europeas: enseñanza/aprendizaje, pragmática intercultural e identidad lingüística» de la Universidad de Valladolid y «Adquisición y enseñanza de segundas lenguas y lenguas extranjeras de la Universidad de Alicante» (grupo AcqUA) de la Universidad de Alicante.

¹ Οι μεταφράσεις στα ελληνικά των πιστών παραθέσεων που συμπεριλαμβάνονται στο κείμενο είναι δικές μας.

2. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ CORPUS ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Για τις ανάγκες της εργασίας μας επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε ως corpus ποιήματα, καθώς η πεζογραφία, για λόγους έκτασης δεν θα αποδεικνυόταν πρακτική για τις ανάγκες αυτής της μελέτης. Απέναντι στη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε κάποιο σύντομο διήγημα, η επιλογή της ποίησης μάς φάνηκε πιο ελκυστική δεδομένου ότι αποτέλεσε ένα από τα βασικά λογοτεχνικά είδη με τα οποία ασχολήθηκε ερευνητικά η Isabel García Gálvez. Επιπλέον, πίσω από την επιλογή περισσότερων του ενός ποιητικών κειμένων, βρισκόταν η πεποίθησή μας ότι πιθανότατα η διαφοροποίηση μεταξύ πρωτότυπου και μεταφράσεων θα ήταν μεγαλύτερη καθώς η ποίηση, δεδομένης της ιδιαιτερότητας του είδους, συνήθως είναι πιο δύσκολο να μεταφραστεί σε σχέση με την πεζογραφία. «*Ποίηση είναι αυτό που χάνεται στη μετάφραση*»², έλεγε ο Robert Frost και «*δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ευφρόσυνη αυτή γνώμη είναι το αποτέλεσμα διαπίστωσης, που επαληθεύεται από την επαφή μας με τις περισσότερες μεταφράσεις των ποιημάτων*», συνεχίζει ο Βαγενάς (2004: 18). Γιατί η μετάφραση του έμμετρου λόγου είναι πράγματι κάτι εξαιρετικά σύνθετο και απαιτητικό αφού ο μεταφραστής πρέπει να δώσει έμφαση στην πιστότητα (δηλαδή στο νόημα) του ποιήματος αλλά και στο συγκινησιακό νόημα καθώς επίσης και στο ρυθμό, στο μέτρο του έργου³.

Αποφασίσαμε να μελετήσουμε ποιήματα ενός διεθνώς γνωστού και ικανώς μεταφρασμένου στα ισπανικά Έλληνα ποιητή, του Κωνσταντίνου Καβάφη. Οι μελέτες για το έργο του Καβάφη καθώς και οι μεταφράσεις αυτού είναι τόσες που, σύμφωνα με το Βαγενά (2004: 134), «*αποκτά τις διαστάσεις φαινομένου*» ενώ η «*παγκοσμιοποίηση του Καβάφη*» είναι αδιαμφισβήτητη, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε ότι το έργο του διαβάζεται και μεταφράζεται μέχρι σήμερα με την ίδια –αν όχι μεγαλύτερη– συχνότητα και ένταση που διαβαζόταν και τον περασμένο αιώνα. «*Το μέγεθος της διεθνούς απήχησης του Καβάφη σήμερα*» μαρτυράται τόσο από τις πολυάριθμες μελέτες γύρω από το έργο του σε παγκόσμιο επίπεδο όσο και από τις μεταφράσεις του ήδη από πολύ νωρίς «*στις μεξζόνες γλώσσες: αγγλικά: 1952, 1961· γερμανικά: 1953· γαλλικά: 1958· ιταλικά: 1961*» (Βαγενάς, 2004: 133) αλλά και σε μεγάλο πλήθος άλλων γλωσσών: αλβανική, αραβική, βουλγαρική, δανική, κινεζική, κροατική, λατινική, νορβηγική, ουγγρική, πορτογαλική, πολωνική, ρουμανική, σερβική, σλαβομακεδονική, σλοβενική, σουηδική, τουρκική, τσεχική, φιλιππινική, ενώ βέβαια, μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και αριστές γλώσσες της Ιβηρικής: αστουριανική (1989), βασιλική (1995), γαλικιανή (1989), καστιλιανική και καταλανική (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2006-2008).

² Παρόλο που ο αφορισμός του Frost παρατίθεται συνήθως έτσι, στην πραγματικότητα ο ποιητής είχε πει «*Θα μπορούσα να ορίσω την ποίηση με αυτό τον τρόπο: είναι αυτό που χάθηκε τόσο από τον πεζό όσο και από τον έμμετρο λόγο στη μετάφραση*» (Brooks & Penn Warren, 1961).

³ «*[Το] νόημα ενός ποιήματος δεν είναι κάτι το αντικειμενικό, κάτι που υπάρχει μέσα στους στίχους του ανεξάρτητο από εκείνους που το διαβάζουν. Είναι το αποτέλεσμα της ποιητικής εμπειρίας, η συγκίνηση που δημιουργείται στον αναγνώστη από την επαφή του με το ποίημα*» (Βαγενάς, 2004: 21).

Όσον αφορά την Ισπανία ειδικότερα, η πρώτη μετάφραση δεν έγινε προς την καστιλιανική γλώσσα αλλά στην καταλανική και χρονολογείται από το 1962. Σύμφωνα με τον Fernández González (2001: 340), ο πρώτος μεταφραστής του Καβάφη στην Ισπανία⁴ ήταν ο Carles Riba⁵ ο οποίος μεταφράζοντας στα καταλανικά (*Poemes de Cavafis*, 1962· *Poemes*, 1977)⁶ εισάγει την βαβυλωνιακή ποίηση στην ισπανική λογοτεχνική, και όχι μόνο, κοινότητα⁷. Όσον αφορά τις μεταφράσεις του έργου του Καβάφη στα καστιλιανικά, η πρώτη μεταφραστική απόπειρα έγινε από τους Vidal & Valente το 1964 και είχε τίτλο *C. Cavafis. Veinticinco poemas*⁸. Επόμενος σημαντικός σταθμός⁹ είναι η μετάφραση από τον José María Álvarez (1976) με τίτλο *Poesías completas Konstantinos Kavafis* η οποία και αποτελεί μία από τις δημοφιλέστερες μεταφράσεις του βαβυλωνιακού έργου στα ισπανικά¹⁰. Αυτή η αρχική έκδοση του 1976 συμπεριλάμβανε τα 154 ποιήματα που αναγνώρισε ο ίδιος ο ποιητής και άλλα 24 που συγκέντρωσε ο Álvarez από διάφορα περιοδικά, ιδιωτικές συλλογές και αρχεία¹¹.

⁴ Αναφερόμαστε ενδεικτικά στη συνέχεια σε κάποιες από τις σημαντικότερες μεταφράσεις που έχουν εκδοθεί κυρίως στην Ισπανία. Για εκτενή παρουσίαση της ανθολογίας των πρώτων μεταφράσεων του έργου του Καβάφη στα καταλανικά και στα καστιλιανικά και επιλογή μεταγενέστερων εκδόσεων, βλ. Fernández González (2013). Επίσης αναλυτικές σχετικές πληροφορίες μπορούν να αναζητηθούν στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (2006-2008).

⁵ Ο Riba ήταν γνώστης τόσο της αρχαίας ελληνικής (είχε μεταφράσει Όμηρο, Πλούταρχο, Σοφοκλή και Ευριπίδη) όσο και της νεότερης γλώσσας και λογοτεχνίας. Επιπρόσθετα, η σημαντικότητα των μεταφράσεων του Riba γίνεται αντιληπτή και από «την επιρροή που είχαν στην ανανέωση των καταλανικών γραμμάτων» αλλά και από το «μεγάλο ενθουσιασμό» με τον οποίο αυτές έγιναν αποδεκτές από τους κριτικούς της εποχής (Gestí Bautista, 2015: 269).

⁶ Ο Riba πέθανε το 1959. Δεν πρόλαβε να δει εν ζωή τη δημοσίευση του έργου του (το κείμενο αναθεωρήθηκε για την έκδοσή του από τη γυναίκα του, την επίσης ποιήτρια Clementina Arderiu) ωστόσο πρόλαβε να το διαβάσει δημοσίως, με πιο σημαντική ίσως δημόσια ανάγνωση αυτή που έλαβε χώρα στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, στις 23 Ιανουαρίου 1959 (είκοσι χρόνια μετά την εξορία του Riba και έξι μήνες πριν το θάνατό του). (Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Fernández González, 2013: 35).

⁷ Στη μετάφραση της «Θάκης» του Riba βασίστηκε για παράδειγμα και ο Καταλανός μουσικοσυνθέτης Lluís Llach για τη μελοποίηση του ποιήματος στο δίσκο του «Viatge a Itaca» (1975).

⁸ Όπως μας πληροφορεί η Voutsas (2012: 41-42), το βιβλίο επανειδόθηκε το 1971 με επιπλέον προλόγους: έναν του Σεφέρη, έναν του Auden καθώς και έναν του Καβάφη. Από το δίδυμο Vidal & Valente, η πρώτη μιλούσε ελληνικά και ο δεύτερος ισπανικά, έτσι η συνεργασία έδωσε μια μετάφραση «αρκετά πιστή και σε ισπανικά πάνω του μετρίου, χωρίς όμως να φτάνουν το άριστα» κατά τον Irigoyen (1994).

⁹ Έχει προηγηθεί στο ενδιαμέσο ο Santana (1970) με το *Diez poemas eróticos de Constantino Kavafis*.

¹⁰ Παρόλο που πρόκειται για την πρώτη μετάφραση στα ισπανικά και των 154 ποιημάτων, είναι αμφιλεγόμενο κατά πόσο η μετάφραση έχει γίνει (με τη συμβολή της Mercedes Belchi) απευθείας από τα ελληνικά. Ωστόσο, οι μεταφράσεις του Álvarez συνθέτουν «στο να γίνει της μόδας μία ποίηση εφηβική, γεμάτη από ηδοναϊκές αισθήσεις», γεγονός που κατά τον Jiménez (2007) οφείλεται στο ότι ο Álvarez, όντας ποιητής ο ίδιος, έδωσε μια πιο ποιητική μετάφραση και ως εκ τούτου και πιο κοντά με «την βαβυλωνιακή αισθητική». Ο Álvarez έχει εκδώσει άλλα τέσσερα βιβλία σχετικά με τον Αλεξανδρινό (βλ. <http://www.josemaria-alvarez.com/poesia/poesia3.html>).

¹¹ Ο Καβάφης δημοσίευε αποκλειστικά υπό μορφή τευχών-φυλλαδίων και αρκετά ποιήματα τα κρατούσε σε αρχείο για να τα δουλέψει εκ νέου αν έβρινε πως κάποια από αυτά «δεν ήταν αρκετά καλά για να τυπωθούν, δεν ήταν όμως και για πέταμα...» (Liddell, 1980: 171). Στον Επίσημο Δικτυακό Τύπο του

Μεταγενέστερα, ο ίδιος ο Álvarez πρόσθεσε άλλα 65 ποιήματα, δομή που έχει διατηρηθεί μέχρι και σήμερα το βιβλίο. Αιολογηθεί ο Luis de Cañigral το 1981 με την μετάφραση των 154 αναγνωρισμένων ποιημάτων απευθείας από τα ελληνικά και στη συνέχεια η μετάφραση του Pedro Bádenas de la Peña (1983, *Poesía completa*)¹², ενώ σχεδόν μία δεκαετία αργότερα, εμφανίζεται νέα σημαντική μετάφραση ποιημάτων του Καβάφη με τίτλο *Poemas* από τον Ramón Irigoyen (1994)¹³. Εκτός ισπανικής επικράτειας, αξίζει να αναφερθεί η κυκλοφορία στη Χιλή του *Kavafis íntegro* του Miguel Castillo Didier (2003)¹⁴ ενώ αντίστοιχα στο Μεξικό και στην Κολομβία κυκλοφορούν από τον Harold Alvarado Tenorio τα *Konstantinos Kavafis, Poemas* (1984) και *Konstantinos Kavafis, Poemas eróticos* (2004)¹⁵, καθώς και από τον Eduardo López Jaramillo (1985) το *Constantino Kavafis. Poemas Canónicos* (Fernández González, 2013: 39).

Μεταξύ των πιο πρόσφατων εκδόσεων συμπεριλαμβάνονται: *Poesía completa* των Anna Pothitou & Rafael Herrera (2007)· *Málaga, Cavafis, Barcelona* (2013) και *C.P. Cavafis. Ítaca*¹⁶ (2015) του Vicente Fernández González· *Constantino Cavafis, Poesía completa*¹⁷ (2015) του Juan Manuel Macías. Ίσως είναι νωρίς για να κριθούν οι πιο

Αρχείου Καβάφη (Ίδρυμα Ωνάση 2012-2017) συμπεριλαμβάνονται 154 αναγνωρισμένα ποιήματα, 37 αποκηρυγμένα (τα περισσότερα νεανικά, σε ρομαντική καθαρεύουσα), 75 κρυμμένα (ποιήματα που βρέθηκαν τελειωμένα στα χαρτιά του), 30 ατελή (που βρέθηκαν στα χαρτιά του χωρίς να έχουν πάρει την οριστική τους μορφή) και 3 πεζά ποιήματα ενώ στη συλλογή με τα πεζά κείμενα συμπεριλαμβάνονται 28 δημοσιευμένα και 33 κρυμμένα.

¹² Κατά την Pereda (1982), η εν λόγω μετάφραση (από τις σημαντικότερες και πιο δημοφιλείς) χαρακτηρίζεται από μια «οπτική περισσότερο επιστημονική απ' ότι ποιητική», κάτι το οποίο εξηγείται από το γεγονός ότι ο Bádenas de la Peña είναι φιλόλογος και επαγγελματίας μεταφραστής και όχι ποιητής. Ο ίδιος ο Bádenas σημειώνει ότι η μετάφραση του Καβάφη υπήρξε «πρόκληση [...] εξαιτίας της γλώσσας, της επιλογής ή όχι των ποιημάτων, των επιπτώσεων που θα έχει στην παραγωγή της χώρας μας μια μετάφραση ενός ποιητή που τόσο εκτιμάται στην Ισπανία». Η επιρροή του Καβάφη είναι άλλωστε αναγνωρισμένη στη σύγχρονη ισπανική (και ευρωπαϊκή) ποίηση, κυρίως στη γενιά των *novísimos poetas* (βλ. ενδεικτικά Liddell, 1980· Villena, 1995· Fernández González, 2001· Clemente Escobar, 2014).

¹³ Έχει προηγηθεί το *Obra poética completa* του Alfonso Silván (1991).

¹⁴ Σύμφωνα με τον Siles (2000), οι πρώτες μεταφράσεις του Καβάφη είχαν δώσει έμφαση στον ομοερωτισμό του (*Μούσα Παιδική*), ωστόσο οι μεταφράσεις του Bádenas de la Peña και του Irigoyen έβαλαν σε τάξη το “φιλολογικό χάος”. Η μετάφραση του Irigoyen είναι κατά τον Siles «εξαιρετική», ενώ η έκδοση του Castillo Didier συμπεριλαμβάνει τις περισσότερες σημειώσεις, εκτενή βιβλιογραφία και πολλές μελέτες. Σημειώνουμε ότι ο Castillo Didier έχει βραβευθεί στην Ελλάδα από τον Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας και από την Ακαδημία Αθηνών, όχι μόνο για τις μεταφράσεις του Καβάφη αλλά για το σύνολο του μεταφραστικού του έργου που σχετίζεται με Έλληνες συγγραφείς (Κουζέλη, 2014).

¹⁵ Αυτό το δεύτερο με εισαγωγή του M. Vargas Llosa.

¹⁶ Το συγκεκριμένο ποίημα που γράφτηκε το 1911 και οριοθετεί την έναρξη της περιόδου του καβαφικού συμβολισμού είναι από τα πλέον πολυματαφρασμένα ποιήματα του Αλεξανδρινού ποιητή καθώς είναι «διάσημο μέχρι υπερβολής», σύμφωνα με τον Μακρωνίτη (2007: 123).

¹⁷ Με επίλογο μάλιστα από τον V. Fernández González.

πρόσφατες μεταφράσεις ωστόσο, δεδομένου ότι τόσο ο Fernández González όσο και ο Macías έχουν βραβευθεί¹⁸ στο παρελθόν για το μεταφραστικό τους έργο πιθανολογούμε ότι τα πονήματά τους θα έχουν καλή πρόσληψη τόσο από το κοινό όσο και από τον ακαδημαϊκό χώρο. Σε κάθε περίπτωση, είναι αδιαφιλονίκητο το γεγονός ότι, παρόλο που ανάμεσα στην πρώτη μετάφραση του 1962 και στις πρόσφατες μελέτες και μεταφράσεις των ημερών μας έχουν περάσει περισσότερα από 50 χρόνια, το ενδιαφέρον για τον “*χρονικά παλιό ποιητή*”¹⁹ συνεχίζει να υφίσταται.

Επιστρέφοντας στο corpus μας, για λόγους ποιικιλίας, επιλέξαμε να μελετήσουμε τρία έργα, χαρακτηριστικά των τριών θεματικών ομάδων στις οποίες οργανώνεται συνήθως η ποιητική παραγωγή του Αλεξάνδρινου. Πρόκειται για τα ποιήματα «*Τα κεριά*»²⁰, «*Απολείπει ο Θεός Αντώνιο*»²¹ και «*Επέστρεψε*»²²:

Φιλοσοφικά Ποιήματα	Ιστορικά Ποιήματα	Ερωτικά Ποιήματα
Τα κεριά	Απολείπει ο Θεός Αντώνιο	Επέστρεψε
<p><i>Τον μέλλοντος η μέρες στέκοντ' εμπροστά μας σα μια σειρά κεριάνα αναμένα – χρυσά, ζεστά, και ζωηρά κεριάνα.</i></p> <p><i>Η περασμένες μέρες πίσω μένουν, μα θλιβερή γραμμή κεριών σβυσμένων τα πιο κοντά βγάζουν καπνόν ακόμη, ζορά κεριά, λωομένα, και κωστά.</i></p> <p><i>Δεν θέλω να τα βλέπω 'με λυπεί η μορφή των, και με λυπεί το πρώτο φως των να θυμούμαι. Εμπρός κυττάζω τα αναμένα μου κεριά.</i></p> <p><i>Δεν θέλω να γυρίσω να μη δίω και φριζώ τι ρηήγορα που η σκοτεινή γραμμή μακραίνει, τι ρηήγορα που τα σβηστά κεριά πληθαίνουν.</i></p>	<p><i>Σαν ξάφνα, ώρα μεσάνυχτ', ακουσθεί αόρατος θίασος να περνά με μουσικές εξάισες, με φωνές – την τύχη σου που ενδίδει πια, τα έργα σου που απέτυχαν, τα σχέδια της ζωής σου που βγήκαν όλα πλάνες, μη ανοφέλετα θρηνησεις. Σαν έτοιμος από καιρό, σα θαρραλέος, αποχαρέτα την, την Αλεξάνδρεια που φεύγει. Προ πάντων να μη γελασθείς, μην πεις πως ήταν ένα όνειρο, πως απατήθημεν η αιοή σου μάταιες ελπίδες τέτοιες μην καταδεχθείς. Σαν έτοιμος από καιρό, σα θαρραλέος, σαν που ταιριάζει σε που αξιώθηκες μια τέτοια πόλ, πλησίασε σταθερά προς το παρόνθορο, κι άκουσε με συγκίνησιν, αλλ' όχι με των δειλών τα παρακάλια και παρόπανα, ως τελευταία απόλασι τους ήχους, τα εξάισια όργανα του μουστικού θίασου, κι αποχαρέτα την, την Αλεξάνδρεια που χάνεις.</i></p>	<p><i>Επέστρεψε συχνά και παίρνε με, αγκυτημένη αίσθησις επέστρεψε και παίρνε με – όταν ξυπνά του σώματος η μνήμη, κ' επιθυμία παληά ξαναπερνά στο αίμα όταν τα χείλη και το δέγμα ενθυμούνται, κ' αισθάνονται τα χέρια σαν ν' αγγίζουν πάλι.</i></p> <p><i>Επέστρεψε συχνά και παίρνε με την νύχτα, όταν τα χείλη και το δέγμα ενθυμούνται...</i></p>

Πίνακας 1: Τρία πρωτότυπα αναγνωρισμένα ποιήματα του Καβάφη

¹⁸ Ο Fernández González έχει βραβευτεί δύο φορές στην Ισπανία με το Εθνικό Βραβείο Μετάφρασης (1992 και 2003 για τις μεταφράσεις που έκανε στο έργο του Σεφέρη και Χατζόπουλου αντίστοιχα). Ο Macías από την Ελληνική Εταιρεία Μεταφραστών Λογοτεχνίας (2013, βραβείο για τη μετάφραση στα Ισπανικά του βιβλίου της Μαρίας Πολυδούρη «*Τρίλιες που σβήνουν*»).

¹⁹ Βλ. το άρθρο του Βαγενά (1999) για τη «*χρονιώως παλαιά ποίηση*» του Καβάφη.

²⁰ Ηχητική ανάγνωση/ ανέκδοτη ηχογράφηση:
<http://www.kavafis.gr/poems/content.asp?id=144&cat=1>.

²¹ Ηχητική ανάγνωση/ ανέκδοτη ηχογράφηση:
<http://www.kavafis.gr/poems/content.asp?id=78>.

²² Ηχητική ανάγνωση/ ανέκδοτη ηχογράφηση:
<http://www.kavafis.gr/poems/content.asp?id=17>.

Όσον αφορά τα ισπανικά, αποφασίσαμε να χρησιμοποιήσουμε μεταφράσεις από τις δύο πρώτες συλλογές που δημοσιεύθηκαν στην Ισπανία και περιλάμβαναν και τα 154 ποιήματα, δηλ. του Álvarez (1976) και του Cañigral (1981). Η πρώτη έχει ιδιαίτερα καλή πρόσληψη όσον αφορά την ποιητικότητα της ωστόσο απομακρύνεται περισσότερο από το πρωτότυπο σε σχέση με τη δεύτερη, η οποία επιδιώκει μία πιο «πιστή», κυριολεκτική απόδοση του καβαφικού έργου, οπότε και διατηρεί τον τόνο, μερικές φορές πεζό, του πρωτοτύπου χωρίς τροποποιήσεις –άλλωστε θα ήταν αδύνατο να προσαρμοστεί ο καβαφικός ιαμβικός ρυθμός στα ισπανικά. Παραθέτουμε τις μεταφράσεις των ποιημάτων στη συνέχεια, πρώτα του Cañigral, λόγω της μεγαλύτερης πιστότητας στο πρωτότυπο, ενώ του Álvarez έπονται:

Μτφρ. Luis de Cañigral	Μτφρ. José María Álvarez
<p>Velas <i>Los días del futuro se yerguen ante nosotros como una fila de velitas encendidas – doradas, calientes y vivaces velitas.</i></p> <p><i>Los días pasados atrás quedan, una fúnebre fila de velas apagadas; las más próximas humean todavía, frías velas, derretidas y dobladas.</i></p> <p><i>No quiero mirarlas; su forma me apena y me duele recordar su luz primera. Ante mí veo mis encendidas velas.</i></p> <p><i>No quiero girarme y ver estremecido lo pronto que la oscura fila se alarga, lo de prisa que las apagadas velas aumentan.</i></p>	<p>Velas <i>Los días del futuro se alzan ante nosotros Como una hilera de velas encendidas – doradas, vivaces, cálidas velas.</i></p> <p><i>Los días del pasado quedaron tan atrás, fúnebre hilera consumida; donde las más cercanas aún humean, velas frías, torcidas y deshechas.</i></p> <p><i>No quiero verlas; su aspecto me aflige, me aflige recordar su luz primera. Miro ante mí las velas encendidas.</i></p> <p><i>No quiero volverme, y estremecerme al contemplar qué rápidamente se alarga la hilera sombría, qué rápidamente crece con sus velas ya consumidas.</i></p>

Πίνακας 2: Μετάφραση του ποιήματος *Κερίά* από τους Cañigral και Álvarez

Μτφρ. Luis de Cañigral	Μτφρ. José María Álvarez
<p>Que el Dios abandona a Antonio <i>Cuando de repente se oye a medianoche pasar un cortejo invisible con músicas encantadoras, con voces – tu suerte que ya te abandona, tus obras que fracasaron, los proyectos de tu vida que resultaron todos ilusorios, no lamentos en vano. Como dispuesto desde hace tiempo, como valiente dile adiós, a Alejandría que se aleja. Ante todo no te equivoques, no digas que era un sueño, que te engañaba tu oído; tan vanas esperanzas no aceptes. Como dispuesto desde hace tiempo, como valiente, como quien deviene digno de tal ciudad, acércate con firmeza a la ventana y escucha con emoción, pero no con las súplicas y llantos de los cobardes, como un último goce, los sones, los cantadores instrumentos del misterioso cortejo y despídete de la Alejandría que pierdes.</i></p>	<p>El Dios abandona a Antonio <i>Cuando de pronto a media noche oigas pasar una invisible compañía con admirables músicas y voces – no lamentos tu suerte, tus obras fracasadas, las ilusiones de una vida que llorarías en vano. Como dispuesto desde hace mucho, como un valiente, saluda, saluda a Alejandría que se aleja. Y sobre todo no te engañes, nunca digas que es un sueño, que tus oídos te confunden; a tan vana esperanza no descendas. Como dispuesto desde hace mucho, como un valiente, como quien digno ha sido de tal ciudad, acércate a la ventana con firmeza, escucha con emoción, mas nunca con lamentos y quejas de cobarde, goza por vez final los sones, la música exquisita de esa tropa divina, y despide, despide a Alejandría que así pierdes.</i></p>

Πίνακας 3: Μετάφραση του ποιήματος *Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον* από τους Cañigral και Álvarez

Μτφρ. Luis de Cañigral	Μτφρ. José María Álvarez
<p>Regresa <i>Regresa a menudo y tómame, amado sentido, regresa y tómame – cuando despierta la memoria del cuerpo, y el viejo deseo la sangre de nuevo atraviesa; cuando los labios y la piel recuerdan, y sienten las manos como si de nuevo tocasen.</i></p> <p><i>Regresa a menudo y tómame de noche. cuando los labios y la piel recuerdan...</i></p>	<p>Vuelve <i>Vuelve otra vez y tómame, amada sensación retorna y tómame – cuando la memoria del cuerpo se despierta, y un antiguo deseo atraviesa la sangre; cuando los labios y la piel recuerdan, cuando las manos sienten que aún te tocan.</i></p> <p><i>Vuelve otra vez y tómame de noche, cuando los labios y la piel recuerdan...</i></p>

Πίνακας 4: Μετάφραση του ποιήματος *Επέστρεψε* από τους Cañigral και Álvarez

3. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Παραδοσιακά οι γραμματικές ταξινομούσαν τους ρηματικούς τύπους σε κατηγορίες που ονομάζουν εγκλίσεις. Ομοίως, οι εγκλίσεις υποδιαιρούνται σε χρόνους, και κάποιες φορές αυτοί οι τελευταίοι σε ποια ενεργείας ή ρηματικές όψεις (*aspects*²³). Χρησιμοποιήθηκε ο όρος «χρόνος» επειδή κάθε ένα από αυτά τα κλειστά παραδείγματα τύπων αναλυόταν σε σχέση με μία χρονική στιγμή ή περίοδο. Ωστόσο, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι αν και οι διάφοροι *χρόνοι* σχετίζονται εν μέρει με τον «*χρονολογικό χρόνο*», είναι λάθος να πιστεύουμε ότι σε κάθε έναν από αυτούς αντιστοιχεί μία *συγκεκριμένη στιγμή* του τελευταίου. Με άλλα λόγια θα πρέπει να υιοθετήσουμε τη γραμμή που χάραξε ο Benveniste (1965), και να διακρίνουμε μεταξύ *Φυσικού Χρόνου* (*temps physique*), *Χρονολογικού Χρόνου* (*temps cronique*) και *Γλωσσικού Χρόνου* (*temps linguistique*)²⁴. Υπό αυτό το πρίσμα, συνοπτικά, οι προσεγγίσεις στο γλωσσικό χρόνο μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες σύμφωνα με τον López García (1990: 108-136):

- i) Η *χρονικότητα* (*temporalidad*) ήταν το θεωρητικό μοντέλο κρυμμένο πίσω από τη θεωρία του Bello (1847/1984). Σημαντικότερος εκπρόσωπός της για τα ισπανικά ο Rojo (1974)²⁵.

²³ Ο γνωστός ορισμός του Comrie (1976: 3) είναι: «*Aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation*». Πρόκειται δηλαδή για διαφορετικούς τρόπους οι οποίοι παρουσιάζουν την εσωτερική χρονική σύσταση ενός γεγονότος, και οι οποίοι γραμματικοποιούνται με διαφορετικό τρόπο στις διάφορες γλώσσες (π.χ. γραμματικό όπως στα ελληνικά, ισπανικά, ρωσικά, κ.ά., λεξικό –μέσω επιρρημάτων, κτλ.). Ωστόσο παρόλο που σχετίζεται με τον χρονολογικό χρόνο, το ποτόν ενεργείας (*aspecto*) δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη γραμματική κατηγορία του χρόνου (*tiempo*).

²⁴ Για τον αναγνώστη που τον ενδιαφέρει το θέμα παραπέμπουμε στους Rojo (1974), Rojo & Veiga (1999), και Veiga (1999) που εξηγούν λεπτομερώς τις διαφορές μεταξύ *φυσικού* και *χρονολογικού χρόνου* καθώς και *γλωσσικής χρονικότητας* (*temporalidad lingüística*).

²⁵ Βλ. επίσης Vásquez González (2015), Rojo & Veiga (1999), Moreno Cabrera (1991), Seco (1993). Στα ισπανικά, σημαντικότερος πλέον εκπρόσωπος της θεωρίας της χρονικότητας μάλλον είναι

- ii) Η Κατηγορία της *χρονικής συνοχής* (*coherencia temporal*) αποτελεί μία προσέγγιση λογικής-σημασιολογικής φύσης. Εδώ εντάσσονται για παράδειγμα οι εκδόσεις του 1917 και του 1931 της Γραμματικής της RAE και έμμεσα και ο Alarcos (1980).
- iii) Στην κατηγορία της *χρονικής στάσης* (*actitud temporal*) ο χρόνος αντιμετωπίζεται ως κατηγορία εξαρτώμενη από την υποκειμενικότητα του ομιλητή (βλ. Lamiqúiz 1982 και Weinrich 1968).

Όσον αφορά το γλωσσικό χρόνο πάντα, τόσο στα ελληνικά όσο και στα ισπανικά, οι προτεινόμενες κατηγοριοποιήσεις για τους διάφορους χρόνους που διαθέτει κάθε γλώσσα βασίζονται γενικά: α) σε τυπολογικά κριτήρια, β) σε κριτήρια που σχετίζονται με τη δήλωση του χρόνου, γ) σε κριτήρια που σχετίζονται με τη δήλωση του ποιού ενεργείας²⁶. Πολύ γενικά, θα λέγαμε ότι σύμφωνα με το πρώτο κριτήριο γίνεται τυπολογική διάκριση μεταξύ απλών και σύνθετων τύπων, ανάλογα με το αν ο χρόνος σχηματίζεται από μία μόνο λέξη ή από περισσότερες (μέσω της χρήση βοηθητικών ρημάτων, κτλ)²⁷. Το δεύτερο κριτήριο –σημασιολογικής φύσης– σχετίζεται με τη χρονική σημασία των ρηματικών τύπων (έτσι, παραδοσιακά γίνεται λόγος για χρόνους του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος). Σύμφωνα με το τρίτο κριτήριο που σχετίζεται με τη δήλωση του ποιού ενεργείας των ρηματικών τύπων, η βασική διάκριση έχει να κάνει με χρόνους τέλειους και ατελείς (ανάλογα με το αν χαρακτηρίζονται από ποιόν ενεργείας τέλειο ή ατελές)²⁸.

ο Veiga (ενδεικτικά 1991, 1999, 2008, 2012, 2013· Veiga & Mosteiro Louzao, 2006) καθώς είναι ο ερευνητής εκείνος που με μεγαλύτερη συστηματικότητα και συνέπεια ασχολείται με τη χρονικο-εγγλίκτη πολυλειτουργικότητα των ισπανικών ρηματικών τύπων. Για εφαρμογή του μοντέλου στα ελληνικά βλ. Leontaridi (2008 [2001], 2011a, 2011b, υπό έκδοση).

²⁶ Ωστόσο, ανάμεσα στις μελέτες για την ισπανική παρατηρείται μεγαλύτερη απόκλιση όσον αφορά τα κριτήρια κατηγοριοποίησης και μία μεγαλύτερη ίσως απόσταση μεταξύ των συγγραφέων, γεγονός αναμενόμενο αν λάβουμε υπόψη μας την αριθμητική υπερχρή μελετών γύρω από τα ισπανικά σε σχέση με το αντίστοιχο νούμερο για την ελληνική γλώσσα.

²⁷ Είναι γνωστή η διαμάχη στα ισπανικά γύρω από το αν θα πρέπει να συμπεριληφθούν οι σύνθετοι τύποι στο ρηματικό παράδειγμα ή όχι. Η θέση των σύνθετων χρόνων στο ρηματικό παράδειγμα της ισπανικής, η παράλειψή τους ή όχι από την κλίση και η μελέτη τους από τη μορφολογία ή τη σύνταξη, είναι θέματα που έχουν εξετάσει, μεταξύ άλλων, οι Bello (1847/1984: 199, 226-227), η RAE (1973: 253, 462-463), και ο Alarcos (1980: 60 κ.ε.).

²⁸ Για μία ανασκόπηση σχετικά με την κατηγορία του ποιού ενεργείας στα ισπανικά και ελληνικά βλ. ενδεικτικά Veiga (2015· περιλαμβάνει αναφορά των προβλημάτων που εμφανίζει η κατηγορία του ποιού ενεργείας στην τελευταία έκδοση της Γραμματικής της Ισπανικής Βασιλικής Ακαδημίας για τη Γλώσσα –RAE–ASALE 2009), και Tsangalidis (1995, 2013) αντίστοιχα. Σχετικά με ζητήματα αντιπαραθετικής φύσης αναφορικά με την πραγμάτωση της κατηγορίας του ποιού ενεργείας στις δύο αυτές γλώσσες βλ. Leontaridi (2002, 2008, 2008 [2001]: 178-180, 2011a, 2011b, υπό έκδοση).

4. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ CORPUS

4.1. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ CORPUS

Για τα ποιήματα του Καβάφη, οι απόψεις που έχουν εκφρασθεί είναι ποικίλες. Στην αρχή κάποιοι θεώρησαν τα ποιήματα ‘περίεργα’ σαν κάτι αστείο, σα μία φάρσα. Κάποιοι άλλοι αρνήθηκαν το χαρακτηρισμό ‘ποιήματα’: δεν τους άρεσε η γλώσσα, το μέτρο και ο ρυθμός που δεν υπήρχαν πουθενά. Υπήρχαν όμως και αυτοί που ενθουσιάστηκαν από την τόλμη τους, το μέτρο και τη μουσικότητά τους. Από την άλλη, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι τα ελληνικά για τον Καβάφη δεν ήταν η μητρική του γλώσσα²⁹. Αν και ο ίδιος όριζε τον εαυτό του ως δημοτικιστή³⁰, στο έργο του συναντούμε ένα αμάλγαμα από στοιχεία δημοτικής και καθαρεύουσας (ο ποιητής θαύμαζε την παραδοσιακή λόγια γλώσσα), γεγονός που χαρακτηρίζει το έργο του, ταυτόχρονα όμως κάνει την απόδοσή του σε άλλη γλώσσα ιδιαίτερα δύσκολη. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο (1981: 9) μία ακόμα πηγή δυσκολιών για τον μεταφραστή αποτελεί το γεγονός ότι η καθαφική ποίηση έχει απειδυθεί όλων των περιπτώσεων στοιχείων, είναι σύντομη, συμπυκνωμένη, σχεδόν περιληπτική. Είναι αναμφισβήτητο λοιπόν ότι δεδομένης της καινοτόμου –για την εποχή³¹– βαθιάς μουσικότητας και της ιδιότυπης γλώσσας (ήταν «κακή καθαρεύουσα» ή «κακή δημοτική»;) του Καβάφη η εργασία του μεταφραστή δεν θα μπορούσε να είναι εύκολη. Συγκρίνοντας τις μεταφράσεις του Cañigal και του Álvarez, το πρώτο πράγμα που γίνεται αμέσως εμφανές είναι, όπως προαναφέραμε, το ότι ο πρώτος είναι πολύ πιο πιστός στο πρωτότυπο από όσο ο δεύτερος. Ωστόσο, επιλέξαμε να μην εστιάσουμε σε θέματα λεξιλογικών επιλογών, υφολογικής απόδοσης, κτλ. παρά, υιοθετώντας μία γλωσσολογική προσέγγιση, να προσεγγίσουμε τα μεταφράσματα μέσα από το πρίσμα της μορφοσύνταξης.

4.2. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ ΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΩΝ EN GENI

Ειδικότερα, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε πώς πραγματώνονται σε μορφοσυντακτικό επίπεδο οι ρηματικές κατηγορίες στην προσπάθεια απόδοσης του ελληνικού

²⁹ Η οικογένεια Καβάφη μιλούσε στα αγγλικά ενώ ο ίδιος μιλούσε επίσης τέλεια και γαλλικά και ιταλικά (αν και στη σύντομη αυτοβιογραφική του παρουσίαση λέει ότι μιλά «λίγα ιταλικά», η αλήθεια είναι ότι είχε διαβάσει τον Δάντη στο πρωτότυπο). Επίσης φαίνεται πως είχε και κάποιες γνώσεις αραβικής. Και παρόλο που ο Καβάφης δεν έζησε ουσιαστικά στην Ελλάδα, έλαβε μόρφωση καθαρά ελληνική και αυτό αντικατοπτρίζεται στα έργα του.

³⁰ Ο Καβάφης είχε ενδιαφερθεί για μία λογοτεχνική ομάδα νέων που ονομαζόταν *Νέα Ζωή*, η οποία εξέδιδε ένα περιοδικό με το ίδιο όνομα και υπερασπιζόταν την εξάπλωση της δημοτικής.

³¹ Στην εποχή εκείνη (ο Καβάφης είχε γεννηθεί το 1863), κάπου ανάμεσα στο τέλος του ρομαντισμού και στις αρχές του παρασσελισμού και του συμβολισμού, η Ελλάδα ταλανιζόταν από το γλωσσικό ζήτημα (για το τελευταίο βλ. σχετικά Αρχάκης & Κονδύλη, 2002: 103-109).

κειμένους στα ισπανικά, εστιάζοντας ιδιαίτερα στη γλωσσική κατηγορία του χρόνου. Θα ασχοληθούμε κατά βάση με το ρηματικό παράδειγμα της οριστικής στις δύο γλώσσες, δεδομένου ότι αυτή είναι η κατεξοχήν έγκλιση στην οποία οι τύποι –σε αντίθεση με τους τύπους της υποτακτικής– αντιτίθενται με βάση χρονικά κριτήρια (τουλάχιστον στις ορθές τους χρήσεις).

Έτσι, βλέπουμε στο corpus μας ότι σε γενικές γραμμές παρατηρείται αντιστοιχία κατά την μετάφραση των χρόνων της Οριστικής από τα ελληνικά στα ισπανικά, ιδιαίτερα όσον αφορά τον ενεστώτα³²:

(1)	<i>στέγονται</i>	→	<i>se yerguen / se alzan</i> ³³
(2)	<i>βγάζουν καπνό</i>	→	<i>humean</i>
(3)	<i>(δεν) θέλω</i>	→	<i>(no) quiero</i>
(4)	<i>(με) λυπεί</i>	→	<i>(me) apena / (me) aflige</i>
(5)	<i>κωτάζω</i>	→	<i>veo / miro</i>
(6)	<i>μακραίνει</i>	→	<i>se alarga</i>
(7)	<i>πληθαίνουν</i>	→	<i>aumenta / crece</i>
(8)	<i>φεύγει</i>	→	<i>se aleja</i>
(9)	<i>χάνεις</i>	→	<i>pierdes</i>
(10)	<i>ξύπνά</i>	→	<i>despierta / se despierta</i>
(11)	<i>ξαναπερνά</i>	→	<i>(de nuevo) atraviesa / (-) atraviesa</i>
(12)	<i>ενθυμούνται</i>	→	<i>recuerdan</i>
(13)	<i>αισθάνονται</i>	→	<i>sienten</i>

Βέβαια, όπως είναι αναμενόμενο, υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες ο ελληνικός τύπος δεν μεταφράζεται από τον αντίστοιχο –ως προς τη δήλωση χρόνου– ισπανικό. Στα *Κερίά* για παράδειγμα, ο ενεστώτας της οριστικής *μένουν* αποδίδεται από τον *Cañigral* με ενεστώτα οριστικής, αλλά από τον *Álvarez* με αόριστο, χωρίς να υπάρχει κάποιος εμφανής λόγος για αυτό³⁴.

³² Για λόγους απλούστευσης στην εργασία μας, η μετάφραση κατ' αντιστοιχία της παραδοσιακής ισπανικής νομενκλατούρας στα ελληνικά έχει ως εξής: Presente (*canto*) / Ενεστώτας, Pretérito Imperfecto (*cantaba*) / Παρατατικός, Pretérito Perfecto (*he cantado*) / Παρακείμενος, Pretérito Indefinido (*canté*) / Αόριστος, Pretérito Pluscuamperfecto (*había cantado*) / Υπερσυντέλικος. Η διαφοροτική νομενκλατούρα που χρησιμοποιείται από συγγραφείς όπως ο Bello (1847/1984), ο Gili y Gaya (1961), η RAE (1931, 1973), κ.ά. συνοψίζεται στον Seco (1995: 403). Για μία αναφορά σε άλλες μεταγλωσσικές προτάσεις σε σχέση με αυτό το θέμα –μεταξύ αυτών εκείνη του Bull (1968), των Rojo & Veiga (1999), το σύνολο των εργασιών του Veiga, και RAE-ASALE (2009)– βλ. Leontaridi (2008 [2001]: 63-83, 125-165, 2011a, 2011b, υπό έκδοση). Επίσης Fernández González (1991) και Gutiérrez Araus (1995: 19).

³³ Στα παραδείγματα που παραθέτουμε, θα υιοθετήσουμε τη σύμβαση σύμφωνα με την οποία, όταν αναφέρονται δύο μεταφράσεις (χωρισμένες μεταξύ τους με κάθετο, π.χ. “regresa/vuelve”), η πρώτη θα είναι η απόδοση του *Cañigral* και η δεύτερη του *Álvarez*. Όταν προσφέρεται μόνο μία δυνατή μετάφραση σημαίνει ότι οι προτάσεις του *Cañigral* και του *Álvarez* συμπίπτουν.

³⁴ Στο *Απολείπει ο Θεός Αντώνιον*, ο *Álvarez* κάνει και το αντίστροφο –σε αυτή την περίπτωση βέβαια πρόκειται για τύπους της υποτακτικής– αποδίδοντας τον αόριστο με ενεστώτα. Το ποίημα αρχίζει με μία χρονική πρόταση με το ρήμα σε αόριστο υποτακτικής της μεσοπαθητικής φωνής (*ακουσθεί*), ωστόσο

(14) μένουν → *quedan/ quedaron*

Στο *Απολείπει ο Θεός Αντώνιον* διαβάζουμε: *μην πεις πως ήταν ένα όνειρο...* Στα ελληνικά το ρήμα *είμαι* είναι ελλειπτικό –μεταξύ άλλων δεν διαθέτει τύπους για τον αόριστο. Έτσι οι τύποι *ήμουν, ήσουν...* χρησιμοποιούνται τόσο για τον παρατατικό όσο και για τον αόριστο σε περίπτωση που ο ομιλητής δεν επιδιώκει να κάνει διάκριση μεταξύ ατελούς και τέλειου ποιου ενεργείας³⁵. Έχοντας αυτά υπόψη, προβληματίζει γιατί ο Álvarez επιλέγει να μεταφράσει –και πάλι χωρίς εμφανή αιτία– τον παρελθοντικό τύπο *ήταν* ως ενεστώτα (*es*) ενώ θα ήταν περισσότερο αναμενόμενη η χρήση παρατατικού (ή αορίστου). Ο Cañigral για άλλη μια φορά αποδεικνύεται πιο πιστός στο πρωτότυπο:

(15) (*πως*) ήταν → (*que*) *era/ es*

Επίσης σε σχέση με αυτό το τελευταίο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Álvarez μεταφέρει την αναφορική πρόταση *que es* (μετάφραση του *πως ήταν*) από το τέλος του ενός στίχου στη αρχή του επόμενου, χωρίς να σεβαστεί την σύνταξη και το μέτρο του πρωτότυπου κειμένου:

(16) *Προ πάντων να μη γελασθείς, μην πεις πως ήταν* → *y sobre todo no te engañes, nunca digas*
ένα όνειρο, πως απατήθηκν η ακοή σου → *que es un sueño, que tus oídos te confunden*³⁶

Σε σχέση με το ίδιο χωρίο, ερωτήματα εγείρει και η χρήση του παρατατικού (από τον Cañigral) και του ενεστώτα οριστικής (από τον Álvarez), όταν ο αόριστος του Καβάφη θα μπορούσε να έχει μεταφραστεί επίσης από αόριστο χωρίς να δημιουργούνται προβλήματα σημασιολογικής φύσης.

(17) (*πως*) απατήθηκν → (*que te*) *engañaba/ confunden*

Άλλωστε, το ρήμα *απατήθηκν* θα μπορούσε να έχει μεταφραστεί ως [*tu oído*] *fue engañado* δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος τύπος της ελληνικής σχηματίζεται με το κλιτικό μόρφωμα μεσοπαθητικής φωνής, τυπολογικά διαφοροποιημένο από το αντίστοιχο

ενώ ο Cañigral το μεταφράζει με πρόσωπο *se* και το γ' πρόσωπο του ρήματος *oír*, ο Álvarez καταφεύγει στο β' πρόσωπο του ενεστώτα υποτακτικής, με αποτέλεσμα να χάνεται επίσης και η χροιά της απρόσωπης σύνταξης του πρωτοτύπου: (*σαν*) *ακουσθεί* → (*cuan*) *se oye/ oigas*.

³⁵ Οι Κλαίρης και Μπαμπινιώτης (1999: 163) σημειώνουν ότι στην αντίθετη περίπτωση, αν ο ομιλητής επιλέξει να προσφέρει περισσότερες γραμματικές πληροφορίες ως προς το αν η πράξη έχει τελειώσει οριστικά ή αν αποτέλεσε 'μοναδικό' γεγονός, τότε χρησιμοποιεί ως αόριστο του *είμαι* τον τύπο *υπήρξα* –ή σπανιότερα τον τύπο *στάθηκα*.

³⁶ Αντίστοιχα ο Cañigral προτείνει: *Ante todo no te equivoques, no digas que era / un sueño, que te engañaba tu oído*.

ρηματικό μόρφωμα ενεργητικής φωνής. Καθώς όμως στα ισπανικά η μεσοπαθητική φωνή δενπραγματώνεται μορφολογικά, το ρήμα αποδόθηκε και από τους δύο μεταφραστές με μία ενεργητική σύνταξη. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν τους μεταφραστές σε αυτή την επιλογή. Δεν πρέπει να ξεχνάμε βέβαια ότι «στην ποίηση η τέλεια μετάφραση είναι αδύνατη», σύμφωνα με τον Campos, και αν ο μεταφραστής «σεβαστεί λέξη προς λέξη το κείμενο, δε σέβεται το ποίημα» (Campos, 1996: 56). Πιθανώς αυτό που εμείς ως φυσικοί ομιλητές της ελληνικής ειλαμβάνουμε ως σωστό και αποδίδουμε κατά λογάδη, κατά πάσα πιθανότητα χαρακτηρίζεται από έλλειψη μελωδικότητας. Από την άλλη, αυτό που έχει μελωδικότητα μπορεί να μην είναι ακριβές. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι από μία περισσότερη γλωσσολογική οπτική, τουλάχιστον σε αυτήν την περίπτωση, ήταν δυνατόν να αποδοθεί η ίδια σημασία μέσω της χρήσης των ίδιων κατηγοριών (και μελών του παραδείγματος) στις δύο γλώσσες. Η γραμματική και συντακτική αντικατάσταση είναι απολύτως θεμιτή και αναμενόμενη, εάν διαφορετικά δεν μπορεί να μεταδοθούν οι ίδιες λεπτές σημασίες αλλά από την άλλη, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι ο ίδιος ο Καβάφης ενδιαφερόταν υπερβολικά για την μετάφραση των ποιημάτων του με όσο το δυνατόν πιστότερο τρόπο³⁷.

Επόμενη φράση που εμφανίζει δυσκολίες στην μετάφρασή της και στην οποία αξίζει να σταθούμε είναι η ακόλουθη:

(18) *Σαν που ταιριάζει σε που αξιώθηκες μια τέτοια πόλι*

Και οι δύο μεταφραστές επέλεγον να αποδώσουν το ρηματικό τύπο *αξιόνομαι* με ένα επίθετο που λειτουργεί ως κατηγορημα για το υποκείμενο του πρώτου ρήματος (*ταιριάζει*). Επίσης, παρόλο που στην πρωτότυπη φράση το δεύτερο ρήμα (*αξιώθηκες*) εμφανίζεται στο β' πρόσωπο ενικού (ενώ ταυτόχρονα έπεται της προσωπικής αντωνυμίας β' προσώπου *σε*), και στις δύο μεταφράσεις επιλέχθηκε μια σύνταξη περισσότερο απρόσωπη.

(19) *Como quien deviene digno de tal ciudad* (Cañigral)

(20) *Como quien digno ha sido de tal ciudad* (Álvarez)

Από την άλλη, ο χρόνος του πρώτου ρήματος που χρησιμοποιεί ο Καβάφης είναι ο ενεστώτας της οριστικής ενώ του δεύτερου ο αόριστος. Η σημασία του δεύτερου ρήματος ήδη εξηγήσαμε ότι αποδίδεται μέσω ενός επιθέτου. Όσον αφορά το

³⁷ Ο Cañigral (1981: 35) για παράδειγμα αναφέρει ότι ο Καβάφης τονίζει στον αδελφό του Ιωάννη (σχετικά με την μετάφραση 20 ποιημάτων του από τον τελευταίο) τη σημασία της κατά το δυνατόν πιστότερης απόδοσης τους έργου του. Μεταφράζοντας ο Ιωάννης τη λέξη «πράγματα» ως «φοβερά πράγματα», επικρίνεται από τον ποιητή για την προσθήκη του «φοβερώ», δεδομένου ότι τα «πράγματα» είναι εξ ορισμού *φοβερά*.

πρώτο ρήμα, ο Cañigral επιλέγει τον ενεστώτα ενώ ο Álvarez τον παρακείμενο της οριστικής. Και οι δύο προτάσεις είναι δυνατόν να ερμηνευθούν, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι στα ελληνικά ο παρακείμενος δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για πράξεις που πραγματοποιούνται πολύ κοντά στο παρόν (σε τέτοιες περιπτώσεις –όπως κάνει ο Καβάφης– χρησιμοποιείται ο αόριστος)³⁸.

Πολλά θα μπορούσαμε να πούμε ακόμη για τα μεταφράσματα αναφορικά με την πραγμάτωση άλλων κατηγοριών που σχετίζονται με το ρηματικό σύστημα (όπως είναι η έγκλιση, το ποιον ενεργείας, διάφορες συντακτικές ιδιαιτερότητες και επιλογές αναφορικά με συγκεκριμένους τύπους, κτλ.), ωστόσο θα υπερβαίναμε κατά πολύ την αναμενόμενη έκταση και στόχους της παρούσας εργασίας. Το μεγαλύτερο «ενδιαφέρον» παρουσιάζει, ως προς τις μεταφραστικές στρατηγικές που επιλέγονται το *Απολείπει ο Θεός Αντώνιον*, όπου πέρα από τα προαναφερθέντα βλέπουμε ότι αποφεύγεται π.χ. η μετάφραση κάποιων ρημάτων, προτείνονται ρήματα ως μεταφράσεις ουσιαστικών/επιθέτων ή το αντίστροφο, κτλ:

(21) <i>ενδίδει</i>	→	<i>abandona / ?</i>
(22) <i>βγήκαν (πλάνες)</i>	→	<i>resultaron (ilusorios) / ? [ilusiones]</i>
(23) <i>(μη ανοφέλετα) θρηνήσεις</i>	→	<i>(no) lamentos (en vano) / (no) lamentos -[?]-llorarías en vano.</i>
(24) <i>[απόλαυση]</i>	→	<i>[(el) goce] / goza</i>
(25) <i>(σαν που) ταιριάζει (σε)</i>	→	<i>(como quien deviene) digno / (como quien) digno (ba sido)</i>
(26) <i>(που) αξιώθηκες</i>	→	<i>deviene / ba sido</i>

Ως τροφή για προβληματισμό παραθέτουμε στους ακόλουθους πίνακες, εν είδει σύνοψης, την αντιστοιχία των ρηματικών τύπων εν γένει από τα ελληνικά στα ισπανικά, στην μετάφραση των ποιημάτων του corpus μας.

Τα κειρά		
Καβάφης	Cañigral	Álvarez
στέκονται	se yerguen	se alzan
μένουν	quedan	quedaron
βγάζουν (καπνό)	humean	humean
(δεν) θέλω	(no) quiero	(no) quiero
να (τα) βλέπω	mirar(las)	ver(las)
(με) λυπεί	(me) apena	(me) aflige
να θυμούμαι	recordar	recordar
κυττάζω	veo	miro
(δεν) θέλω	(no) quiero	(no) quiero
να γυρίσω	girarme	volverme

³⁸ Σχετικά με τους λόγους για τους οποίους ο Παρακείμενος στα ισπανικά και ελληνικά έχει τις χρήσεις που έχει βλ. ενδεικτικά Veiga (2011, 2013), Rojo & Veiga (1999). Για τα ελληνικά Mozer (1988) και Leontaridi (2008 [2001], 2011b).

να μη δω [να μη] φριξώ μακραινεί πληθαίνουν	ver estremecido se alarga aumentan	al contemplar estremecerme se alarga crece
--	---	---

Πίνακας 5: «Τα κεριά»: αντιστοιχία ρηματικών τύπων στα ελληνικά και ισπανικά

<i>Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον</i>		
Καβάφης	Cañigral	Álvarez
απολείπειν [σαν] ακουσθεί να περνά ενδίδει απέτυχαν βγήκαν (πλάνες) (μη ανοφέλετα) θρηνήσεις αποχαιρέτα φεύγει (να) μη γελασθείς (μην) πεις (πως) ήταν (πως) απατήθηκεν (μην) καταδεχθείς (σαν που) ταιριάζει (σε) (που) αξιώθηκες πλησίασε άκουσε [απόλαυση] χάνεις	que abandona se oye pasar abandona fracasaron resultaron (ilusorios) (no) lamentos (en vano) dí(le) adiós / despídate se aleja (no) te equivoques (no) digas (que) era (que) te engañaba (no) aceptes (como quien) deviene digno acércate escucha [(el) goce] pierdes	abandona oigas pasar ? fracasadas ? [ilusiones] (no) lamentos[?]-llorarías (en vano) [?] saluda, saluda / despide, despide se aleja (no) te engañes (nunca) digas (que) es (que) te confunden (no) descieras (como quien) ha sido digno acércate escucha goza pierdes

Πίνακας 6: «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον»: αντιστοιχία ρηματικών τύπων στα ελληνικά και ισπανικά

<i>Επέστρεψε</i>		
Καβάφης	Cañigral	Álvarez
επέστρεψε παίρνε (με) ξυπνά ξαναπερνά ενθυμούνται αισθάνονται (σαν) να αγγίζουν	regresa tóma(me) despierta (de nuevo) atraviesa recuerdan sienten (como si) tocasen	vuelve / retorna tóma(me) se despierta (-) atraviesa recuerdan sienten (que te) tocan

Πίνακας 7: «Επέστρεψε»: αντιστοιχία ρηματικών τύπων στα ελληνικά και ισπανικά

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην εργασία μας αυτή, εκκινώντας από μία σημασιολογική οπτική, επιχειρήσαμε να εξετάσουμε το Χρόνο, όχι ως *φυσικό* ή *χρονολογικό* αλλά ως *γραμματικό* φαινόμενο. Ειδικότερα, εστίασαμε στο πώς πραγματώνεται η κατηγορία του γλωσσικού χρόνου

στη μετάφραση στα ισπανικά τριών ποιημάτων του Καβάφη. Επιλέξαμε να μην ασχοληθούμε με θέματα ύφους ή να εξετάσουμε ομοιότητες και διαφορές λεξιλογικής φύσης, καθώς επιδίωξή μας ήταν να προσεγγίσουμε γλωσσολογικής φύσης ζητήματα όπως πραγματώνονται στην τέχνη της ποίησης (και της μετάφρασης –γιατί για τέχνη πρόκειται) με ένα ‘αυστηρότερο’ τρόπο, μέσα από το πρίσμα της μορφοσύνταξης.

Σε γενικές γραμμές είδαμε ότι το κείμενο στο οποίο παρατηρείται η μεγαλύτερη διαφοροποίηση είναι το *Απολείπει ο Θεός Αντώνιον* ενώ συνολικά οι μεταφράσεις του Cañigral αποδεικνύεται ότι βρίσκονται πολύ πιο κοντά στο καβαφικό πρωτότυπο από εκείνες του Álvarez. Ο τελευταίος συχνά προτείνει μη αναμενόμενες αλλαγές στη σύνταξη, αφαιρεί ή εισάγει στοιχεία που εμφανίζονταν ή απουσίαζαν αντίστοιχα από το πρωτότυπο ενώ ταυτόχρονα μετακινεί στοιχεία από τον έναν στίχο σε άλλον προκαλώντας αναιτιολόγητες –κατά τη γνώμη μας– αλλαγές όσον αφορά τη στίξη και το μέτρο. Ομοίως, αλλάζει τη γραμματική κατηγορία λέξεων κατά τη μεταφραστική διαδικασία παρόλο που θα ήταν δυνατόν να είχε διατηρήσει την ισοδυναμία με το καβαφικό κείμενο όπως πράττει ο Cañigral. Ο τελευταίος φαίνεται να έχει μεγαλύτερη επίγνωση του πόσο αυστηρός ήταν ο Καβάφης με τις μεταφράσεις των ποιημάτων του οπότε και εμφανίζεται περισσότερο σχολαστικός και πιστός στο πρωτότυπο (γεγονός βέβαια που του «στοιχίζει» ίσως σε ποιητικότητα), τόσο όσον αφορά τη σύνταξη όσο και τις γραμματικές και λεξιλογικές επιλογές του. Ακόμη και στις λίγες περιπτώσεις στις οποίες αλλάζει τη σειρά των στοιχείων της φράσης, είναι σχεδόν πάντα δυνατό να αναγνωρίσουμε την πιθανή αιτιολόγηση της επιλογής του.

Όσον αφορά τις ρηματικές κατηγορίες εν γένει, σαφώς οι δύο γλώσσες παρουσιάζουν διαφορές –τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές– ωστόσο, η ομοιότητα με την οποία αποδίδεται το σημασιολογικό περιεχόμενο της ελληνικής στις ισπανικές μεταφράσεις είναι μάλλον μεγάλη. Όπως έγινε εμφανές στους παραπάνω πίνακες, οι πρώτες διαφορές σχετίζονται με την κατηγορία της έγκλισης. Έτσι, αν και η οριστική και η προστακτική ως γενικές κατηγορίες –και τα μέλη του παραδείγματός τους ξεχωριστά– φαίνεται να λειτουργούν με παρόμοιο τρόπο και στις δύο γλώσσες, δεν συμβαίνει το ίδιο με την υποτακτική. Και αυτό γιατί στα εν λόγω ελληνικά κείμενα συναντούμε πολλές περιπτώσεις ρηματικών τύπων της υποτακτικής οι οποίοι λειτουργούν ως συμπλήρωμα του ρήματος. Όμως για αυτού του είδους τη σύνταξη η ισπανική καταφεύγει στη χρήση απαρεμφάτου, το οποίο στα ελληνικά χρησιμοποιείται μονάχα στο σχηματισμό των σύνθετων χρόνων. Απόκλιση παρουσιάζεται επίσης σε σχέση με την κατηγορία του ποιου ενεργείας μιας και αυτή στα ελληνικά –σε αντίθεση με τα ισπανικά– πραγματώνεται μορφολογικά σε όλα τα μέλη του παραδείγματος. Έτσι, μεγάλο μέρος της πληροφορίας ποιου ενεργείας που ενέχουν πάντα οι ελληνικοί τύποι, χάνεται –όπως είναι αναμενόμενο– κατά τη διαδικασία μετάφρασης αυτών των τύπων στα ισπανικά. Ομοίως, η μεγαλύτερη μορφολογική πολυπλοκότητα της ελληνικής, η οποία παρατηρείται στη δήλωση της μεσοπαθητικής φωνής μέσω κλιτικών ρηματικών μορφημάτων³⁹

³⁹ Η αντίστοιχα μέσω της ύπαρξης πτωτικού συστήματος για τα ονόματα.

αποδίδεται στα ισπανικά με άλλα μέσα, κυρίως συντακτικά (μέσω προθετικών φράσεων, περιφράσεων, κτλ).

Συνολικά ωστόσο, όσον αφορά την πραγμάτωση της κατηγορίας του χρόνου, όπως αντικατοπτρίζεται από το corpus μας, δεν εντοπίζονται σημαντικές μορφοσυντακτικές αποκλίσεις μεταξύ πρωτοτύπου και μεταφράσεων και φαίνεται ότι γενικά είναι δυνατόν να μιλάμε για συντακτικές αντιστοιχίες, καθώς οι δύο γλώσσες ακολουθούν παράλληλους δρόμους.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ⁴⁰

- ΑΡΧΑΚΗΣ, Α. & Μ. ΚΟΝΔΥΛΗ (2002): *Εισαγωγή σε ζητήματα κοινωνιογλωσσολογίας*, Νήσος, Αθήνα.
- ALARCOS LLORACH, E. (1980): *Estudios de gramática funcional del español*, Gredos, Madrid.
- ALVARADO TENORIO, H. (1984): *Konstantinos Kavafis, Poemas* (con la colaboración de R. FRANTZIS), Ediciones Universidad de Chiapas, Tuxtla Gutiérrez.
- (2004): *Konstantinos Kavafis, Poemas eróticos* (Introducción de M. VARGAS LLOSA), Ediciones Arquitrave, Bogotá.
- ÁLVAREZ, J. M. (1976): *Poesías completas Konstantinos Kavafis*, Hiperión, Madrid.
- ΒΑΓΕΝΑΣ, Ν. (2004): *Ποίηση και μετάφραση*, Στιγμή, Αθήνα.
- BÁDENAS DE LA PEÑA, P. (1983): *Poesía completa*, Alianza, Madrid.
- BELLO, A. (1847/1984): *Gramática de la Lengua Castellana*, EDAF, Colección EDAF Universitaria, Madrid.
- BENVENISTE, É. (1965): «El lenguaje y la experiencia humana», *Problemas del lenguaje*, Ed. Sudamericana, Buenos Aires, 3-12.
- BROOKS, C. & R. PENN WARREN (1961): *Conversation on the craft of poetry: With Robert Frost, John Crowe Ransom, Robert Lowell, Theodore Roethke. A transcript of the tape recording made to accompany "Understanding Poetry"*, Third edition, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- BULL, W. E. (1968): *Time, tense and the verb. A study in theoretical and applied linguistics, with particular attention to Spanish*, University of California, Berkeley.
- CAMPOS, M. A. (1996): «Poesía y traducción», *Hieronymus Complutensis* 3: 51-60.
<http://cvc.cervantes.es/lengua/hieronymus/pdf/03/03_051.pdf>.
- CAÑIGRAL CORTÉS, L. DE (1981): *Kavafis, Constantino*, Ediciones Júcar, Madrid.
- CASTILLO DIDIER, M. (2003): *Kavafis íntegro*, Quid Ediciones / Universidad de Chile: Centro de Estudios Griegos, Bizantinos y Neohelénicos, Santiago de Chile.
- CLEMENTE ESCOBAR, A. (2014): «Simbolismo francés en la poesía de Antonio Martínez Carrión», *Revista de Filología Románica* 31(2): 269-283.
<<http://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/viewFile/51077/47420>>.

⁴⁰ Οι βιβλιογραφικές καταχωρίσεις γίνονται με βάση το ελληνικό αλφάβητο: Α, Β, Γ/Σ, Δ/Δ, Ε, Ζζ, F, G, H, Θ, Ι, J, K, Λ/Λ, Μ, Ν, Ξ, Ο, Π/Ρ, Q, Ρ/Ρ, Σ/Σ, Τ, Υ, Φ, U, V, W, X, Y, Ζζ, Ψ, Ω.

- COMRIE, B. (1976): *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*, C.U.P., Cambridge.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, J. (1991): *Los sistemas verbales del español y el inglés* [tesis doctoral], Universidad de Salamanca, Salamanca.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, V. (2001): *La ciudad de las ideas. Sobre la poesía de C. P. Cavafis y sus traducciones castellanas*, CSIC, Madrid.
- (2013): *Málaga, Cavafis, Barcelona*, Fundación Málaga, Málaga.
<https://www.researchgate.net/publication/283487014_Nuestro_Cavafis_El_nostre_Kavafis>.
- (2015): *C. P. Cavafis. Ítaca*, Nòrdicalibros, Madrid.
- GESTÍ BAUTISTA, J. (2015): *Traduccions catalanes de literatura neogrega* [tesis doctoral], UAB, Bellaterra, Barcelona. <https://ddd.uab.cat/pub/tesis/2016/hdl_10803_368217/jgb1de1.pdf>.
- GILI Y GAYA, S. (1961): *Curso superior de sintaxis española*, Spes, Barcelona.
- GROSSMAN, E. (2010): *Why translation matters*, Yale University Press, New Haven, CT.
- GUTIÉRREZ ARAUS, M. L. (1995): *Formas temporales del pasado en indicativo*, Arco Libros, Madrid.
- ΙΔΡΥΜΑ ΩΝΑΣΗΣ (2012-2017): *Επίσημος Διεθνικός Τόπος του Αρχείου Καβάφη*. <<http://www.kavafis.org/>>.
- IRIGOYEN, R. (1994): *C. P. Cavafis. Poemas*, Seix Barral, Barcelona.
- JIMÉNEZ, M. (2007): «Un vivencial culturalismo. En torno a la evolución poética de José María Álvarez», *Tonos* 14. <<https://www.um.es/tonosdigital/znum14/secciones/estudios-13-vivencial.htm>>.
- ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ (2006-2008): «Μεταφράσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε άλλες γλώσσες», *Πύλη για την Ελληνική γλώσσα*. <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/bibliographies/from_greek/search.html>.
- ΚΛΑΙΡΗΣ, ΧΡ. & Γ. ΜΠΑΠΤΙΝΙΩΤΗΣ (1999): *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολετουργική-Επικοινωνιακή: II. Το ρήμα της Νέας Ελληνικής – Η οργάνωση του μηνύματος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΚΟΥΖΕΛΗ, Λ. (2014, 29/1): «Ο Μιγκέλ Καστίγιο Ντιντιέ στην Αθήνα», *Το Βήμα*.
<<http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=561753>>.
- LAMÍQUIZ, V. (1982): *El sistema verbal del español*, Librería Agora, Málaga.
- LEONTARIDI, E. (2002): «Análisis contrastivo del aspecto gramatical en español y en griego moderno», *Actas del I Congreso de estudiantes de Filología Hispánica. Valladolid del 5 al 7 de abril del 2000*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 129-144.
<https://www.academia.edu/196357/An%C3%A1lisis_contrastivo_del_aspecto_gramatical_en_espa%C3%B1ol_y_en_griego_moderno>.
- (2008 [2001]): *Los tiempos del pasado del indicativo en español y en griego moderno* [tesis doctoral], Universidad de Salamanca, *Biblioteca virtual redELE*, 9 (segundo semestre 2008).
<<https://www.mecd.gob.es/educacion/mc/redele/biblioteca-virtual/numerosanteriores/2008/memoriaster/2-semester/leontaridi.html>>.
- (2008): «Ayer estudiaba toda la tarde, sin parar. Seguro que apruebo...? Variaciones sobre un mismo tema: el aspecto gramatical en español y en griego moderno», *RedELE* 12.
<<http://www.mecd.gob.es/dam/jcr:8689a3ff-cef6-433f-85ba-c9b92c8ed273/2008-redele-12-04leontaridi-pdf.pdf>>.
- (2011a): «Funciones modo-temporales de la forma (O–V)oV en español y griego: imperfecto/co-pretérito vs. paratitós (παρατατικός) / tafto-parelzontitós (ταυτο-παρελθοντικός)», *Moenia: Revista Lucense de Lingüística & Literatura* 17: 179-242, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela. <<https://minerva.usc.es/xmlui/bitstream/handle/10347/7331/6-Leontaridi.pdf?sequence=1>>.

- (2011b): «Paralelos (?) de temporalidad en español y en griego moderno: el caso de los tiempos del pasado del indicativo», SINNER, C., E. HERNÁNDEZ SOCAS & CH. BAHR (eds.): *Tiempo, espacio y relaciones espacio-temporales. Nuevas aportaciones de los estudios contrastivos*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 93-113.
<https://www.academia.edu/985335/Paralelos_de_temporalidad_en_espa%C3%B1ol_y_en_griego_moderno_el_caso_de_los_tiempos_del_pasado_del_indicativo>.
- (υπό έκδοση): «La probabilidad: sobre la expresión del matiz modal de incertidumbre en español y griego moderno», HERNÁNDEZ SOCAS, E., J. J. BATISTA RODRÍGUEZ & C. SINNER (eds.): *Clases y categorías lingüísticas en contraste. Español y otras lenguas*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- LIDDELL, R. (1980): *Καβάφης κριτική βιογραφία*, Ίκαρος, Αθήνα.
- LÓPEZ GARCÍA, Á. (1990): «La interpretación metalingüística de los tiempos, modos y aspectos del verbo español: ensayo de fundamentación», BOSQUE, I. (ed.): *Tiempo y aspecto en español*, Cátedra, Madrid, 107-175.
- LÓPEZ JARAMILLO, E. (1985): *Constantino Kavafis. Poemas Canónicos*, Fondo Editorial Gobernación de Risaralda, Pereira, Colombia.
- MACÍAS, J. M. (2015): *Constantino Cavafis, Poesía completa* (epílogo de V. FERNÁNDEZ GONZÁLEZ), Pre-Textos, Madrid.
- ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ, Δ. (2007): *Κ. Π. Καβάφης μελετήματα*, Πατάκης, Αθήνα.
- MORENO CABRERA, J. C. (1991): *Curso universitario de lingüística general, Tomo 1: Teoría de la gramática y sintaxis general*, Editorial Síntesis, Madrid.
- MOZER, A. (1988): *The history of the perfect periphrases in Greek* [doctoral dissertation], University of Cambridge, Queens' College, Cambridge. <http://www.academia.edu/30623747/The_History_of_the_Perfect_Periphrases_in_Greek_Doctoral_Dissertation_1988_.pdf>.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (1981): *Καβάφης, Κ.Π., Ποιήματα*, Χρυσ. Γ. Κανελλοπούλου, Αθήνα.
- PEREDA, R. M. (1982, 30/7): «"Kavafis es un poeta separado de la tradición griega", según su traductor al castellano», *El País*.
<http://elpais.com/diario/1982/07/30/cultura/396828006_850215.html>.
- POTHITOU, A. & R. HERRERA (2007): *C.P. Cavafis, Poesía completa*, Visor, Madrid.
- RAE (1917) = [Real Academia Española] (1917): *Gramática de la lengua castellana*, Perlado, Páez y Compañía, Madrid.
- (1931): *Gramática de la lengua española*, Espasa Calpe, Madrid.
- (1973): *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*, Espasa Calpe, Madrid.
- RAE-ASALE (2009) = [Real Academia Española / Asociación de Academias de la Lengua Española] (2009): *Nueva gramática de la lengua española*. Espasa Calpe, Madrid.
- RIBA, C. (1962): *Poemes de Cavafis*, Teide, Barcelona.
- (1977): *Poemes*, Curial, Barcelona.
- ROJO, G. (1974): «La temporalidad verbal en español», *Verba* 1: 68-149.
- ROJO, G. & A. VEIGA (1999): «El tiempo verbal. Los tiempos simples», BOSQUE, I. & V. DEMONTE (eds.): *Gramática descriptiva de la lengua española*, Espasa Calpe, Real Academia Española, Madrid, vol. 2, 2867-2934.
- SANTANA, L. (1970): *Diez poemas eróticos de Constantino Kavafis*, Inventarios Provisionales, Las Palmas.
- SECO, M. (1995): *Diccionario de dudas y dificultades de la lengua española*, Espasa Calpe, Madrid.

- SECO, R. (1993): *Manual de gramática española*, (revisado y ampliado por M. SECO), Aguilar, Madrid.
- SILES, J. (2000, 19/3): «Poemas C. P. Cavafis», *ElCultural.com. Revista de actualidad cultural*.
<http://www.elcultural.com/articulo_imp.aspx?id=18315>.
- SILVÁN RODRÍGUEZ, A. (1991): *Obra poética completa*, Ediciones La Palma, Madrid.
- TSANGALIDIS, A. (1995): «On the interaction of aspect and modality: An argument for the syntactic relevance of aspect in Modern Greek», MILAPIDES, M. (ed.): *Proceedings of the 9th International Conference on Theoretical and Applied Linguistics*, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki, 39-50.
- [ΤΣΑΓΓΑΛΙΔΗΣ, Α.] (2013): «Το ρηματικό σύστημα της νέας ελληνικής: ζητήματα ορολογίας και περιγραφής», *Διαδρομές στη διδασκαλία της νέας ελληνικής σε αλλόγλωσσους στην Ελλάδα*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη.
<http://elearning.greek-language.gr/pluginfile.php/1134/mod_resource/content/4/rimaorologia.pdf>.
- VÁSQUEZ GONZÁLEZ, J. A. (2015): «Sobre la teoría de la temporalidad lingüística de Guillermo Rojo», *Estudios de Lingüística Aplicada* 62: 175-219.
<<http://ela.enallt.unam.mx/index.php/ela/article/view/422/401>>.
- VEIGA, A. (1991): *Condicionales, concesivas y modo verbal en español*, *Verba, Anexo* 34, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.
- (1999): «La ordenación jerárquica de las oposiciones temporales en el verbo español», *Verba* 26: 129-163. <<https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/3318>>.
- (2008): «*Co-pretérito* e «*irreal*» / «*imperfecto*» o «*inactual*». *El doble valor de la forma cantaba en el sistema verbal español y algunos problemas conexos*, Axac, Lugo.
- (2012): «Sobre el concepto de dislocación en la teoría temporal de G. Rojo», JIMÉNEZ JULIÁ, T. E., B. LÓPEZ MEIRAMA, V. VÁZQUEZ ROZAS & A. VEIGA RODRÍGUEZ (coords.): *Cum corde et in nova grammatica: estudios ofrecidos a Guillermo Rojo*, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 855-866.
<<https://minerva.usc.es/bitstream/10347/12258/1/64%20Veiga.pdf>>.
- (2013): «De ante-presente a pre-presente: reconsideración de un significado temporal en el verbo español», *Moenia: Revista Lucense de Lingüística & Literatura* 19: 115-127.
<<http://www.usc.es/revistas/index.php/moenia/article/view/1937/1800>>.
- (2015): «La gramática académica y los problemas del aspecto en la descripción del verbo español», *Borealis: An International Journal of Hispanic Linguistics* 4/2: 119-150.
<<http://septentrio.uit.no/index.php/borealis/article/view/3621>>.
- VEIGA, A. & M. MOSTEIRO LOUZAO (2006): *El modo verbal en cláusulas condicionales, causales, consecutivas, concesivas, finales y adverbiales de lugar, tiempo y modo*, Universidad de Salamanca, Salamanca.
- VIDAL, E. & J. A. VALENTE (1964): *C. Cavafis. Veinticinco poemas*, Caffarena & León, Málaga.
- VILLENA, L. A. DE (1995): *Carne y tiempo. Lecturas e inquisiciones sobre Constantino Kavafis*, Planeta, Barcelona.
- VOUTSA, S. (2012): *Constantinos Cavafis y Jaime Gil de Biedma: dos poetas, una concepción vital y estética*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca.
- WEINRICH, H. (1968): *Estructura y función de los tiempos en el lenguaje*, Gredos, Madrid.

